

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ
ЕСИВНИХ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО
СТАНУ СУБ'ЄКТА
(НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ)

Оксана Кушлик

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна)

Резюме. У статті досліджено дериваційний потенціал відприкметникових есивних суфіксально-постфіксальних дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта в українській мові. Установлено наповнення субстантивної та вербальної зон їхніх словотвірних парадигм, виявлено кількість семантичних позицій в межах кожної зони, визначено набір словотворчих засобів для вираження словотвірних значень, обґрунтовано здатність деяких дериватів виражати додаткові семантичні відтінки.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірне значення, словотворчий формант, семантична позиція, структурно-семантичний тип, вербатив, девербатив, перфектив

Розвиток основоцентричного напрямку дослідження набуває все більшої актуальності в сучасній українській дериватології. Урахування зумовленості словотвірної спроможності слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками з доповненням характеристик, змодельованих на основі традиційного, формантоцентричного підходу, – неодмінна умова адекватного відображення всієї складності словотвірної системи.

Показником дериваційного потенціалу аналізованого (вершинного) слова є його словотвірна парадигма – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить сукупність дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи¹ і протиставлених словотворчими засобами². В українській мові на основі аналізу структури й семантики

¹ Е. Земская, *О парадигматических отношениях в словообразовании*, в: *Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния*. Виноградовские чтения I–VIII, Москва 1978, с. 71.; В. Грещук, *Теоретичні засади основоцентричної дериватології*, розділ I, в: В. Грещук, Р. Бачкур та ін., *Нариси з основоцентричної дериватології*, за ред. Василя Грещука, Івано-Франківськ 2007, с. 10.

² З. Валюх, *Словотвірна парадигматика іменника в українській мові*, Київ – Полтава 2005, с. 29.

словотвірних парадигм уже проаналізовано дериваційний потенціал прикметників (В. Грещук), іменників (З. Валюх, Р. Бачкур, І. Беркешук, О. Микитин), деяких лексико-семантичних груп дієслів (І. Джочка, Н. Пославська). Розпочато обстеження можливостей похідних дієслів сучасної української мови (О. Кушлик). Особливе місце серед них посідають відприкметникові дієслова, оскільки з-поміж інших частин мови з прикметником дієслово виявляє найбільшу семантичну близькість³.

Одну із лексико-семантичних груп становлять вербативи на позначення внутрішнього стану суб'єкта. Зарубіжні лінгвісти неодноразово зверталися до проблем, пов'язаних зі всебічним теоретичним осмисленням слів із цією семантикою. Наприклад, на матеріалах російської мови здійснено дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, Л. Васильєва, А. Камалової, Л. Маркосяна, С. Мильникової, Т. Смирнової, І. Чепуріної, польської мови – Е. Єджейко, І. Новаковської-Кемпи, французької мови – А. Залізняк, англійської мови – С. Гладь, Н. Позднякової, Г. Харкевич. Україністика теж має значні наукові здобутки, зокрема систематизовано корпус вербативів на позначення внутрішнього стану суб'єкта (В. Грещук); з урахуванням додаткових відтінків з'ясовано їхню семантику (Н. Кавера); описано семантико-синтаксичні параметри (О. Леута); встановлено словотвірні моделі та визначено їхню продуктивність (О. Сорочан) тощо.

Об'єктом пропонованої наукової студії є есивні відприкметникові дієслова. Структурно-семантичний тип есивних дієслів, тобто слів зі словотвірним значенням «виявляти ознаку, названу твірним прикметником», являє собою один з трьох типів відприкметникових дієслів. З огляду на малопродуктивність та непродуктивність словотвірних типів⁴ його тривалий час, на противагу структурно-семантичним типам інхотативів (дієслів зі значенням «набувати ознаки, названої твірним прикметником») і каузативів (дієслів зі значенням «наділяти ознакою, названою твірним прикметником»), характеризували як кількісно обмежений. Проте постійний різномірний розвиток мови спонукає до перегляду цієї характеристики. Необхідність адекватного номінування дій (станів), пов'язаних з безпосереднім виявом тієї чи тієї ознаки активізує продукування есивів. Особливо це стосується дієслів відприкметникового походження на позначення внутрішнього стану суб'єкта, що зумовлено, по-перше, значною кількістю твірних – ад'єктивів, які виражають внутрішні якості людини (їхнє число сягає 650 одиниць⁵); по-друге, частотою вживання в мовленні; по-третє,

³ А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956, с. 75.

⁴ К. Городенська, *Структура відіменних дієслів*, в: К. Городенська, М. Кравченко, *Словотвірна структура слова (відіменні деривати)*, Київ 1981, с. 43; Л. Юрчук, *Суфіксальний дієслівний словотвір*, в: *Словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979, с. 190.

⁵ В. Грещук, *Український відприкметниковий словотвір*, Івано-Франківськ 1995, с. 114.

потребою заповнити лакуни в дериваційному ланцюжку, які свого часу виникли унаслідок черезкрокового словотворення. Дериваційний потенціал таких есивів детерміновано диференційними ознаками так званих абсолютних дієслів, до яких вони належать. Тимчасовість (умовний відрізок часу, протягом якого реалізується певний стан), статичність (нединамічна властивість), неконтрольованість, пасивна роль носія стану⁶ визначають наповнення кожної словотвірної зони і відповідно континуум словотвірних значень у межах неї.

Ілюстративний матеріал дібрано з творів молодих прозаїків Сергія Степа, Оксани Луцишиної, Ірисі Ликович, Тані Малярчук. Вихідці із Західної України, ці автори ведуть активну літературну діяльність поза межами України: Сергій Степа – в Угорщині, Оксана Луцишина – у США, Ірися Ликович і Таня Малярчук – в Австрії. Специфіка «психологічної прози» як літературного напрямку, що репрезентовано їхніми творами, передбачає аналіз різних внутрішніх станів суб'єкта, для номінування яких і використовують вербативи аналізованої лексико-семантичної групи.

Вершинні дієслова сформовано за допомогою суфіксального та комбінованих (префіксально-суфіксального, суфіксально-постфіксального) різновидів морфологічного способу. За **метою** ставимо собі установити дериваційний потенціал суфіксально-постфіксальних вершинних дієслів.

Ці вербативи постають за допомогою формантів **-и-ти-ся** та **-а-ти-ся**, пор.: *біснутися, бундючитися, гордиться, завзятися, заповзятися, зловтішатися, злостивитися, маніритися, милосердитися, нетерпеливитися, пишатися, противитися, скупитися, спесивитися, храбритися (хоробритися), щедритися, яритися* тощо, напр.: *Батько Бурдика не став плекати помсту і не **заповзявся** супроти влади* (О. Луцишина); *Руперт уже потроху починав **злостивитися** на мене* (І. Ликович). Їхню типову словотвірну парадигму складають дві зони – субстантивна і вербальна. Субстантивну зону репрезентують похідні одиниці зі словотвірними значеннями «опредметнений стан (дія)», «почуття, характер людини як результат опредметненого стану», «суб'єкт стану (дії)». Виразником першого з них є суфікс **-нн- /-енн-**, який, виявляючи особливу дієслівність (транспозиційне значення), максимально зближує семантику вербатива і девербатива. Сформовані за допомогою нього деривати простежуємо у словотвірних парадигмах дієслів *біснутися, бундючитися, зловтішатися, пишатися, чужатися*, пор.: *біснування, бундючення, зловтішання, тишання, чужання*, напр.: *Невже за два дні я встиг **вчинити** щось таке, щоб довести цю жінку до такого **біснування*** (С. Степа). Потенційна здатність вираження названої семантики рештою вершинних одиниць є достатньою, проте не до кінця зреалізованою. Свідченням цього служить використання

⁶ Н. Кавера, *Семантична типологія предикатів стану*: автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2008, с. 8.

відприкметникових дієслівних основ у ролі мотиватора низки оказіоналізмів на позначення опредметненого стану (дії), пор.: *манірення, противлення* тощо, напр.: *Теорія манірення є автентичним східним інтелектуальним продуктом...* (М. Вітковський).

Іншим засобом експлікації семантики «опредметнений стан (дія)» є нульовий суфікс. Нульсуфіксальні девербативи, на протигагу похідним, що постали за допомогою суфікса **-нн/-енн-**, більшою мірою виражають вторинне, предметне значення – почуття, риси характеру, пор.: *зловтіха, милосердя* тощо. А отже, у таких випадках є всі підстави вважати, що словотворчий засіб виконує транспозиційно-мутаційну функцію, напр.: *...ти ще нічого не знаєш (втома і задрість), от поживеш на світі (втома і зловтіха), тоді й будеш із себе корчити (втома і огида) принцесу...* (О. Луцишина).

Незаповненість семантичної позиції «опредметнений стан (дія)» у словотвірних парадигмах дієслів *гордитися, злостивитися, нетерпеливитися, скупитися, спесивитися, храбритися (хоробритися), яритися*, очевидно, спричинено компенсацією подібної семантики деад'ективами опредметненого якісного стану з типовим суфіксом **-ість**, напр.: *гордість, злостивість, нетерпеливість, скупість, спесивість, хоробрість, ярість*.

Похідні зі словотвірним значенням «суб'єкт стану (дії)» формують у субстантивній зоні мутаційний словотвірний тип. До засобів вираження його в сучасній українській мові належать суфікси «контекстної і власної експресивності».⁷ Частина виявлених дериватів постала за допомогою форманта **-ник**, який традиційно відносять до суфіксів контекстної експресивності. Він здебільшого поєднується з негативно маркованими основами, утворюючи оцінні іменники на позначення носіїв негативних внутрішніх якостей, пор.: *зловтішник, манірник, противник*, напр.: *Усміхаючись, зловтішник молив диявола, аби море забрало потопельника назавжди* (Т. Малярчук). Рідше за допомогою нього формуються деривати з нейтральною чи позитивною конотацією, пор.: *милосердник, милостивник*. Проте назагал група похідних, утворених за допомогою суфіксів контекстної експресивності, кількісно поступається тим, що постали з участю дериваторів власної експресивності, зокрема **-ець, -ій, -ар, -ак, -нин-, -ниц-** тощо. Особливу активність виявляє формант **-ець**, пор.: *гордець, завзятець, заповзятець, злостивець, милостивець, нетерпеливець, спесивець*, напр.: *– Дякую тобі, юначе! Кажу тобі, будеш слашний, як і дід твій! У мене є вже один Вишата, син покійного Остромира. Теж такий завзятець, як ти* (А. Лотоцький). Поодинокі для реалізації цієї семантики використовуються суфікси **-ій, -ар, -нин-, -ниц-**, які з огляду на тяжіння до розмовного ненормативного мовлення належать до непродуктивних

⁷ В. Олексенко, *Словотвірні категорії іменника*, Херсон 2005, с. 48.

засобів⁸, пор.: *гордій, скупий, скупар, чужак, чужанина, чужаниця*, напр.: – *Захочеш свіжини – приходь... Я не скупар, – розщедрився чоловік* (Т. Малярчук). Характерно, що усі суфікси власної експресивності перебувають у відношеннях «повної функціональної ідентифікації, тобто є взаємозамінними»,⁹ унаслідок чого між дериватами виникають синоніміїні відношення, пор.: *скупий – скупар, гордій – гордець*.

Наповнення вербальної зони є мінімальним. Девербативи системно реалізують лише дві семантичні позиції «нетривалий вияв стану» (темпоральні модифікації) і «результат інтенсивності вияву стану» (результативні модифікації). Так звані делімітативні дієслова, або дієслова на позначення нетривалого вияву стану, постають за допомогою префікса **по-**, пор.: *побіснутися, побундючитися, погордитися, позловтішатися, поманіритися, попишатися, попротивитися, похрабритися* тощо, напр.: – *Ну, стривайте ж! ... я трохи позловтішаюся над вами!* (О. Луцишина). Інші темпоральні модифікації представлено спорадично. У кількох словотвірних парадигмах виявлено дієслова зі значенням «починальний етап названого стану». Активним засобом вираження його є префікс **за-**,¹⁰ пор.: *заманіритися, запишатися*, напр.: *Від тієї пишноти похорону та кількості людей..., він, малий, аж заманірівся з тієї братової смерті, відчуваючи на собі чужі погляди – «брат героя»* (О. Луцишина). З основами інших дієслів аналізованої лексико-семантичної групи цей формант може експлікувати завершальний етап вияву стану. Здатність передавати обидва значення свідчить про високий ступінь аспектуалізації префікса **за-**, що іноді зумовлює розвиток синтезованої семантики – одноразового вияву дії (стану). Її простежуємо у дериватах *забіснутися, забундючитися, загордитися, запротивитися, заскупитися, заяритися*, які поки перебувають на рівні оказіонального вживання, напр.: *Знову забундючився батько* (П. Сушко). *Прийшов Олойош з саду, заярився не знати од чого ...* (С. Степа).

Виразниками результативних модифікацій є префікси **на-** та **роз-**. Для семантики дериватів, утворених за допомогою них, характерна тісна поєднуваність результативності з інтенсивністю вияву станової ознаки, що дає підстави деяким мовознавцям результативні модифікації розглядати серед власне фазових та кількісних (інтенсивно-результативних) значень родів дії.¹¹

⁸ В. Товстенко, *Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище*: автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2000, с. 13.

⁹ О. Рембецька, *Взаємодія словотворчих засобів із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта*: автореф. дис. кан. філол. наук, 10.02.01, Кіровоград 2004, с. 17.

¹⁰ В. Русанівський, *Префіксальний словотвір*, в: *Словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979, с. 256.

¹¹ С. Соколова, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003, с. 121.

Дериватор **на-** в українській мові здебільшого належить до засобів вираження кумулятивного значення¹². Поєднуючись з основою відприкметникових дієслів аналізованої лексико-семантичної групи, вказує на багаторазове виконання дії для досягнення головно негативного результату, пор.: *назловтішатися, наманіритися*, напр.: *... за довгі роки лікарю вдалося виліпити образ власного авторитету, непохитного і беззаперечного – достатньо вороги назловтішалися з нього* (С. Степа).

Позитивну семантику експлікує лише дериват *напишатися*, напр.: *Коли мама розповіла мені цю історію, я не міг **напишатися** своїм прадідом* (О. Луцишина).

Похідні одиниці з префіксом **роз-** формують словотвірний тип, який об'єднує вербативи на позначення різної фази наростання інтенсивності стану (дії), зокрема: початкової і кінцевої. До першої групи, які С. Соколова кваліфікує як дієслова з початково-інтенсивним значенням (аугментативний рід)¹³, належать *розманіритися, розщедритися*, напр.: *Я твердо знав: якщо б я розповів йому [Олойошу] усе детально, він зрозумів би і, може, навіть би **розщедрився** і допоміг у моїй ситуації* (С. Степа). Другу групу вербативів визначають як підсилувально-інтенсивний рід дієслівної дії.¹⁴ Її ядро становлять дієслова зі значенням «почавши виконувати дію, надмірно захопитись нею». Характеризуючи стан людини, ці деривати передають наростання, досягнення певної інтенсивності збудження суб'єкта, зокрема: 1) нервового роздратування, пор.: *розбіснутися, розбундючитися, розгордитися, роз'яритися*, напр.: *І тут же дипломат **розбундючився**. Мовляв, його обслуговують преаскудно...* (С. Степа); *Юнона **роз'ярилася** вмить...* (О. Луцишина); 2) душевного піднесення, пор.: *розмило-сердитися, розхрабритися, розщедритися*, напр.: *Він навіть **розхрабрився** до того, що схопився лівою рукою за Василів піджак* (С. Степа).

Отже, типову словотвірну парадигму відприкметникових есивних суфіксально-постфіксальних дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта формують дві словотвірні зони – субстантивна та вербальна. Належність похідних одиниць до однієї з них зумовлює їхній спосіб творення: деривати субстантивної зони постають за допомогою суфіксації, вербальної – префіксації. Кожна із зон є достатньо обмеженою. Субстантивну зону репрезентовано похідними зі словотвірними значеннями «опредметнений стан (дія)», «почуття, характер людини як результат опредметненого стану», «суб'єкт стану (дії)». При цьому виразниками

¹² Т. Сидоренко, *Семантичні засади виділення дієслів зі значенням кількісної характеристики дії або стану*, в: *Проблеми граматики і лексикології української мови*, Київ 2002, с. 71.

¹³ С. Соколова, там же, с. 241.

¹⁴ О. Попенко, *Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії*, автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2005, с. 11.

перших двох значень часто є той же словотворчий засіб: у першому випадку, експлікуючи первинну семантику, він виконує транспозиційну функцію, а в другому, виражаючи вторинне, предметне значення, – транспозиційно-мутаційну. Вербальна зона заповнена різновидами темпоральних та результативних модифікацій. Темпоральні модифікації системно представлено девербативами із семантикою «нетривалий вияв стану», результативні – похідними з кумулятивним (накопичувальним) та підсилювально-інтенсивним словотвірним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

- Валух З., *Словотвірна парадигматика іменника в українській мові*, Київ 2005, 356 с.
- Городенська К., *Структура відіменних дієслів*, в: К. Городенська, М. Кравченко, *Словотвірна структура слова (відіменні деривати)*, Київ 1981, с. 20–108.
- Грещук В., *Український відприкметниковий словотвір*, Івано-Франківськ 1995, 208 с.
- Грещук В., *Теоретичні засади основоцентричної дериватології*, в: В. Грещук, Р. Бачкур та ін., *Нариси з основоцентричної дериватології*, Івано-Франківськ 2007, с. 6–38.
- Земская Е., *О парадигматических отношениях в словообразовании*, в: *Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I – VIII*, Москва 1978, с. 63–77.
- Кавера Н., *Семантична типологія предикатів стану*: автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2008, 24 с.
- Олексенко В., *Словотвірні категорії іменника*, Херсон 2005, 336 с.
- Пешковский А., *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956, 511 с.
- Попенко О., *Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії*, автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2005, 20 с.
- Рембецька О., *Взаємодія словотворчих засобів із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта*, автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Кіровоград 2004, 19 с.
- Русанівський В., *Префіксальний словотвір*, в: *Словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979, с. 228–284.
- Сидоренко Т., *Семантичні засади виділення дієслів зі значенням кількісної характеристики дії або стану*, в: *Проблеми граматики і лексикології української мови*, Київ 2002, с. 71–85.
- Соколова С., *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003, 283 с.
- Товстенко В., *Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище*, автореф. дис. канд. філол. наук, 10.02.01, Київ 2000, 22 с.
- Юрчук Л., *Суфіксальний дієслівний словотвір*, в: *Словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979, с. 171–210.

DERIVATIONAL POTENTIAL OF ADJECTIVAL ESSIVE VERBS
OF MENTAL STATE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE
(ON THE MATERIALS OF PROSE WORKS
OF THE UKRAINIAN DIASPORA WRITERS)

Summary. The article reveals derivational word-building potential of adjectival essive verbs (with suffixes and the postfix) of mental state in the Ukrainian language. The filling of the substantive and verbal zone of their word-building paradigms is identified; the number of semantic positions and the set of word-building devices, expressing word-building meanings within each zone are determined, capability of certain derivatives to reproduce semantic shade of meaning is substantiated.

Key words: word-building paradigm, word-building zone, word-building meaning, word-building formant, semantic seat, structural-semantic type, verbative, deverbative, perfective